СЕКЦІЯ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ВІЙСЬКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОПТИЦІ СОЦІОЛОГІЇ

MILITARY STUDIES IN THE OPTICS OF SOCIOLOGY

У статті подано класифікацію мінімалних досліджень за принципом історико-часової періодизації «класика – модерн – постмодерн», проаналізовано концепції соціологів, які вивчали проблему взаємодії армії і суспільства, розглянуто класифікаційні теорії, що систематизують інформацію про військові дослідження. У статті розглянуто класичні концепції, в яких були висвітлені військові питання, – концепції Г. Спенсера (класифікація військового та індустріального суспільства), М. Вебера (теорія відносин між армією та державою) та Е. Дюркгейма (концепція альтруїстичних самогубств військовослужбовців). Виявлено особливості модерністського періоду в розвитку військової соціології. Розглянуто проблеми макрорівня (проблеми відносин між державою і армією) та мікрорівня (проблеми формування специфічного військового духу серед солдатів). Проаналізовано специфіку постмодерністського періоду в розвитку військової соціології, за якого найбільш значимими дослідженнями стали роботи Ч. Москоса, який вивчав особливості функціонування армії в сучасній та постмодерністській соціальній ситуації, Ж. Бодріяра, який приділяв особливу увагу проблемі побудови образу війни у свідомості людей засобами масової інформації, З. Баумана, який розкрив проблему маніпулювання держави збройними силами з ідеологічною метою за допомогою високоефективної бюрократії. Розглянуто особливості сучасної української військової соціології, найбільш відомими теоретиками якої є В. Кононов (розглядає тему війни в контексті соціологічних теорій Другого модерну та світ-системного аналізу І. Валлерстайна), І. Руценко (аналізує сучасну ситуацію в контексті теорії міжцивілізаційного розлому), Т. Марценюк (вивчає гендерні аспекти армійської повсякденності) та інші вчені.

Ключові слова: військова соціологія, соціологія війни, армія, епоха модерну, епоха постмодерну.

The article presents classification of military studies according to the principle of historical-temporal periodization of classics – modern – postmodern, concepts of sociologists who have studied the problem of interaction between army and society have been analyzed, classification theories that systematize information about military research are considered. The classic concepts that cover military issues are discussed – the concepts of G. Spencer (classification of military and industrial society), M. Weber (theory of relations between the army and the state) and E. Durkheim (the concept of altruistic suicide of servicemen). The features of the modern period in the development of military sociology are revealed, the problems of macro-level (problems of relations between the state and the army) and micro-level (problems of formation of specific "military spirit" among soldiers) are considered. The specificity of the postmodern period in the development of military sociology is analyzed. The works of Ch. Moskos, who studied the peculiarities of the army functioning in the modern and postmodern social situations, J. Baudrillard, who paid special attention to the problem of constructing the image of war in the mass-media, by Z. Bauman, who exposed the problem of manipulating the state with ideological purposes by using high-efficiency bureaucracy, are investigated. The features of modern Ukrainian military sociology are considered, the most famous theorists of which are I. Kononov (examines the topic of war in the context of sociological theories of the Second Modern and world-system analysis of I. Wallerstein), I. Rushchenko (analyzes the current situation in the context of the theory of inter-civilizational rift), T. Martseniuk (studies gender aspects of military everyday life) and others.

Key words: military sociology, sociology of war, army, modern epoch, postmodern epoch.

УДК 316.354:355.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.10.1>

Артеменко А.Б.
аспірант кафедри соціології
Харківський гуманітарний університет
«Народна українська академія»

Постановка проблеми. В історії соціології військова тематика ніколи не займала провідних позицій, тому багато теоретиків вважає за краще говорити про периферійність військової соціології як різновиду галузевої спеціальної соціології [24, р. 482; 17]. Водночас можна назвати багато імен великих соціологів, які цікавилися військовими проблемами і створили оригінальні концепції, що розкривають суть взаємин між армією і суспільством.

Такими соціологами є Г. Спенсер, М. Вебер, Е. Дюркгейм, С. Стауффер, М. Яновітц, Е. Гідденс, Ч. Тіллі, Ч. Москос, С. Хантінгтон. У сучасній соціології можна виявити різні класифікації теорій військових аналітиків-соціологів, побудовані за різними підставами, які можна використовувати незалежно або в сполученні одна з одною. Оскільки в історії соціології недостатньо розроблена теорія періодизації військової соціології, актуальним є розгляд соціологічних

військових концепцій в контексті класичної, модерністської та постмодерністської теорії.

Аналіз досліджень і публікацій. Л. Хайнекен запропонувала тематичну класифікацію військових соціологічних теорій, у якій розрізняють теорію взаємодії армії і суспільства, співвідношення феноменів війни та держави на макрорівні, а також теорію функціонування армії як інституту і війни як специфічного феномену (соціологія армії і соціологія війни) [14]. До цього переліку можна додати теорію повсякденного існування військовослужбовців в армії на мікрорівні міжособистісних комунікацій. С. Малешевич класифікує теорії військової соціології за національною ознакою, виділяючи австро-американську (Л. Гумплович, Г. Ратценхофер, Л. Уорд), німецьку (Ф. Оппенгеймер, А. Растроу), італійську (Г. Моска, В. Парето), англо-американську (Г. Спенсер, В. Самнер), франко-німецьку (Д. Сорель, Г. Зіммель) теорії війни й армії [17]. У нашій статті будемо використовувати принцип історико-соціологічної періодизації, розрізняючи класичну теорію військової соціології (Г. Спенсер, М. Вебер, Е. Дюркгейм), модерністську (С. Стауффер, М. Яновіц, С. Хантігтон, Ч. Р. Міллс, Ч. Тіллі, Е. Гідденс) і постмодерністську теорію (Ч. Москос, Ж. Бодріяр, К. Папароун, А. Сукермані). Три моделі класифікації військових соціологічних теорій перетинаються одна з одною (наприклад, в модерністській теорії значна увага приділялася макровідносинам між державою і армією (Ч. Тіллі), феномену війни (С. Хантігтон) і специфіці життя солдата в армії (С. Стауффер, М. Яновіц), при цьому конкретні автори могли належати до різних національних шкіл соціології).

Постановка завдання. Метою статті є класифікація концепцій світової та української військової соціології на підставі історико-часової періодизації «класика – модерн – постмодерн». Відповідно до поставленої мети було вирішено такі завдання: проаналізовано концепції відомих соціологів, які вивчали проблему взаємодії армії і суспільства; розглянуто західні класифікаційні теорії, в яких систематизується інформація про сучасну військову соціологію.

Виклад основного матеріалу дослідження. В історії соціології класичним періодом її становлення вважається епоха від 40-х рр. 19 ст. до 20-х рр. 20 століття, коли географічний центр соціології був у Західній Європі, в якій працювали великі майстри наукової думки – О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Парето. Найвідоміші класичні концепції, в яких представлені військові проблеми, були запропоновані Г. Спенсером, М. Вебером і Е. Дюркгеймом. Досі не втратив актуальності порівняльний аналіз військового та індустріального суспільств, запро-

понований Г. Спенсером, в якому військове суспільство наділяється характеристиками жорсткої централізації держави, а основною його функцією стає захист та/або збільшення території через завоювання інших держав. Таке суспільство характеризується обмеженням прав і свобод населення, яке зазнає жорсткого контролю з боку державних органів, позбавляється можливості вільного просторового переміщення. Соціальний статус людей у військовому суспільстві є фіксованим, змінити його вкрай складно.

М. Вебер розглядав збройні сили як інструмент легітимного насильства, санкціонованого державою для захисту своєї території. Він писав: «Держава стає державою тоді, коли вона знаходить виключне право на дозвіл законного використання фізичної сили на своїй території» [23, р. 360; 14]. Як підкреслює Л. Хейнекен, веберівський критерій законного управління насильством для забезпечення державної безпеки або захисту своїх громадян продовжує використовуватися в сучасному суспільстві як показник сили держави [14].

Е. Дюркгейм торкається мілітарної тематики в роботі «Самогубство» в контексті вивчення альтруїстичного самогубства, скоєного в результаті слабого розвитку індивідуальності особистості, яка може вирішити піти з життя під впливом соціального оточення. Якщо така особистість – військовослужбовець, то самогубство може скоюватися під тиском несприятливих обставин, які склалися в армії. Е. Дюркгейм встановив: «Схильність військових до самогубства значно інтенсивніша, ніж в осіб цивільного населення того ж віку» [6]. Причиною високого відсотка самогубств серед військовослужбовців, особливо серед офіцерів, є, на думку Е. Дюркгейма, не відраза до служби, а, навпаки, сукупність навичок, набутих звичок або природних нахилів, які складають так званий військовий дух. Він вважає, що найбільш схильними до самогубства виявляються ті солдати, які відчували покликання до військової служби, тобто в яких спостерігається високий рівень мілітарної ідентичності. Такий солдат готовий принести себе в жертву армії. Е. Дюркгейм помітив, що більший рівень самогубств фіксується серед офіцерів, тобто тих військовослужбовців, які служили довго (понад три роки), готові до самозречення і володіють сильним військовим духом [6].

Отже, якщо в теорії М. Вебера мова йде про макросоціологічні проблеми взаємин армії і держави, то в концепції Е. Дюркгейма більшою мірою простежується мікросоціологічна тематика впливу армійського життя на поведінку солдатів та офіцерів.

Модерністським (сучасним) в історії соціології називають американський період у роз-

витку цієї науки, який можна умовно датувати 20–80-ими рр. 20 ст. Це час творчості в межах військової соціології С. Стауффера, М. Яновітца, С. Хантінгтона, Ч.Р. Міллса, Ч. Тіллі, Е. Гідденса.

У дослідженні «Американський солдат» (1949) С. Стауффер і його співавтори встановили, що більш освічені солдати мали більшу самовіддачу, були критичніше налаштовані щодо армії і водночас менш задоволені своєю роботою, ніж менш освічені солдати. С. Стауффер аналізував вплив на процес армійської адаптації солдата не тільки освіти, але й віку, сімейного стану, досвіду дитинства. Було виявлено, що піхота і військово-повітряні сили демонструють полюси незадоволеності і задоволеності службою, а моральний дух військовослужбовців погіршується зі збільшенням терміну служби. Серед умов, які сприяли виникненню моральних проблем в піхоті, була близькість до бою [21, р. 292]. С. Стауффер наводить перелік стресових ситуацій, які супроводжують солдата в бою: «Загроза життю, здоров'ю; фізичний дискомфорт внаслідок відсутності даху над головою, з причини надмірної спеки чи холоду, поганої їжі чи одягу; хвороби, бруд; травми або поранення; тривала втома й недосипання; позбавлення сексуальних й інших задовольень; ізоляція від звичних джерел прихильності; втрата товаришів, вигляд і звук поранених і вмираючих; обмеження особистого руху; постійна невизначеність і відсутність адекватної когнітивної орієнтації; конфлікти цінностей: а) між вимогами військового обов'язку і прагненням до безпеки і комфорту; б) між військовим обов'язком і зобов'язаннями перед сім'єю; в) між неформальними груповими кодами, такими як вірність товаришам, і формальними вимогами військової ситуації, які іноді можуть дозволити не надавати взаємодопомогу; тривалі періоди вимушеної нудьги, змішаної з тривоги; відсутність конкретних індивідуальних цілей» [22, р. 77].

У дослідженні «Американський солдат» приймали участь десять авторів: Семюель А. Стауффер, Едвард А. Сучман, Леланд С. Деінні, Ширлі А. Стар, Робін М. Вільямс-молодший, Артур А. Лумсдайн, Меріон Харпер Ламсдайн, М. Брюстер Сміт, Ірвінг Л. Яніс та Леонард С. Коттрелл-молодший [20].

С. Хантінгтон у роботі «Солдат і держава: теорія та політика військово-цивільних відносин» (1957) аналізує професійну групу військових офіцерів, які служать державі, виконуючи вищий обов'язок захисту вітчизни. С. Хантінгтон виділив три такі ознаки професіоналізму: компетентність, відповідальність і корпоративність [15, р. 8]. Компетентність включає спеціальні знання і навички у визначеній сфері діяльності [15, р. 8]. Відповідальність означає,

що професіонал виконує певні дії, які необхідні для успішного функціонування суспільства. «Корпоративність – це усвідомлення себе частиною групи» [15, р. 10]. На думку С. Хантінгтона, основною компетенцією офіцерів є управління насильством: 1) організація і тренування військовослужбовців; 2) планування їх діяльності; 3) напрям їх роботи під час і після бою [15, р. 12]. Що стосується рядових солдатів, то, на думку С. Хантінгтона, вони повинні бути ізольовані від громадянського суспільства з метою формування особливого мислення, духу і згуртованості. З огляду на це цивільні й мілітарні цінності все більше розрізняються. Якщо громадянське суспільство стає все більш ліберальним, то в армії на перший план виходять антиіндивідуалістичні цінності дисципліни, колективізму, лояльності до армії і слухняності.

М. Яновітц у книзі «Професійний солдат» (1960) обґрунтовує, що військові не повинні дистанціюватися від громадянського суспільства, а мають інтегруватися в нього для визнання та засвоєння тих цінностей, які вони повинні захищати. На думку М. Яновітца, професійні офіцери повинні мінімально застосовувати насильство, щоб домогтися не так військової перемоги, як встановлення життєздатних відносин між соціальними акторами. М. Яновітц вважає, що в післявоєнний період професія військових стала ближчою до цивільних професій, оскільки військові у своїй діяльності стають залежними від сучасних технологій. Використання складних військових технологічних систем вимагає від військових підвищення інтелектуального потенціалу і наявності спеціальних навичок, як і в цивільній сфері. Як вважає М. Яновітц, управлінські і технічні навички військових стають більш затребуваними в сучасній армії, ніж традиційний бойовий героїзм [16].

Ч. Москос у роботі «Від інституту до професії: тренди у військовій організації» (1977, 1986) висунув гіпотезу, що сучасна армія стає все більш схожою на організацію з ринковим менталітетом, в якій військові повинні пропонувати певні послуги. Отже, якщо немає попиту на дану професію, то і обирати її буде мало людей. Можна припустити, що такий попит має зростати в разі військових дій, тобто професія військового починає цінуватися тільки в екстремальних для суспільства ситуаціях, тоді як під час мирного життя вона може знецінюватися. Ч. Москос стверджує, що якщо основою армії як інституції є поняття самопожертви і служіння вітчизні, то в армії як професійній організації основним поняттям стає компетентність. Якщо військовий інститут організований вертикально та ієрархічно, то армія як професійна організація влаштована горизонтально, а члени такої організації усві-

домлюють ідентичність з іншими людьми, що мають схожі інтереси [18, р. 381].

Ч.Р. Міллс у роботі «Владна еліта» розглянув проблему взаємовідносин між армією і державою, значну увагу приділивши темі консолідації влади військових, політичних і корпоративних еліт для посилення свого впливу та контролю над суспільством. Особливо цікавим є аналіз Ч.Р. Міллсом процесу формування загальних структур характеру і поведінки представників військової еліти, що тісно пов'язаний з проблемою конструювання мілітарної ідентичності. Вчений говорить: «Сучасні військові діячі, починаючи з генерал-майора і вище, схожі один на іншого як внутрішньо, так і зовнішньо. Прийнято говорити, що в них «військовий склад розуму», – і це не порожня фраза <...> Вона говорить і про роль військової дисципліни, що вимагає миттєвої і механічної покори старшим за званням» [10, с. 266–267].

Е. Гідденс розглядає війну як один з основних інституційних кластерів сучасного суспільства і виділяє два способи ведення війни – індустріальний і інформаційний (першою інформаційною війною стала війна в Перській затоці у 1991 р.). Сучасний спосіб ведення війни передбачає опору на інформацію, без якої шанси виграти бій стають досить сумнівними.

Е. Гідденс виділив такі ключові особливості інформаційної війни: 1) збройні сили покривають весь земний простір; 2) командування армією здійснюється за допомогою складних комп'ютерних систем; 3) не потрібна масова мобілізація населення, оскільки основу армії складають професійні бійці і допоміжні сили, обслуговуючі інтелектуальні бойові машини – літаки, системи збору інформації та наведення; 4) значущим стає «управління сприйняттям війни» населенням конкретних країн з метою формування певного ставлення до ворогів і до «своїх» [12, с. 292]; 5) ретельна організація військових дій і складне планування, що забезпечує можливість гнучких рішень у ситуації мінливих обставин.

В українській соціології значну увагу темі війни приділяють В. Кононов, І. Руценко, С. Хобта, Т. Марценюк та інші. На думку В. Кононова, правильну оцінку сучасним збройним конфліктам можна дати, якщо розглядати їх у контексті соціологічних теорій другого модерну та світ-системного аналізу І. Валлерстайна, визнавши теоретичну суперечність цивілізаційних концепцій сучасних війн [8, с. 26]. В. Руценко, навпаки, говорить: «Україна перетворилася на територію міжцивілізаційного розлому» [11, с. 113]. С. Хобта, аналізуючи збройний конфлікт на Донбасі, використовує «концепцію замороженого або відкладеного/тліючого конфлікту», гли-

бинною причиною якого є «змагання центру і напівпериферії за контроль над периферією» [13, с. 155]. М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт та Г. Гриценко провели у 2015 р. соціологічне дослідження «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО», в якому з'ясувалися такі питання: 1) юридичний аспект участі в АТО; 2) побутові умови служби жінок; 3) поведінковий та психологічний аспекти їхнього перебування на фронті [9, с. 4].

У сучасній соціології значну увагу приділяють проблемі формування ідентичності воїна/солдата (мілітарної ідентичності), яка має великий вплив на військові практики солдата в армії, на процес його соціальної реадaptaції після звільнення з армії. Розробкою теорії і методики вимірювання мілітарної ідентичності в західній науці займаються Р. Бен-Дор, У. Вагнер, Д. Гріффіт, Р. Йохансен, С. Кастро, Н. Квілвен, С. Кінчле, С. Ланкастер, М. Мартінусен, Я. Стельмахер, П. Тиссінгтон, О. Христ та інші вчені. Теорію транзиту мілітарної ідентичності розробляють Д. Блекберн, Д. Волкер, Т. Карнер, Н. Прахарсо, Р. Сміт, Д. Тру, П. Хігате [1; 2; 3]. Цей напрям аналітики є ближчим до мікросоціологічних досліджень, в яких вивчають повсякденні практики соціальних акторів.

Постмодерністський етап в історії соціології почався приблизно у 80–90-х рр. К. Москос у книзі «Постмодерна армія: збройні сили після холодної війни» виявив особливості функціонування армії в ситуації постмодернізму, порівнявши три періоди – ранній модерн, пізній модерн і постмодерн. Армія в епоху постмодерну постійно дистанціюється від нації і держави, стаючи все більш проникною для громадянського суспільства [19]. Основні відмінності моделей модерністської і постмодерністської армії представлені в табл. 1.

Ж. Бодріяр у роботі «Війни в затоці не було» особливу увагу приділив проблемі конструювання образу війни у свідомості людей, здійснюваного за допомогою засобів масової інформації, щоб догодити певним правлячим елітам. Як вважає Ж. Бодріяр, подана у ЗМІ війна в Перській затоці у 1991 р. значно відрізнялася від реальної війни: «Ця війна чиста і спекулятивна до такої міри, що ми не уявляємо собі вже самої реальної події, того, що вона могла б означати і чим би вона могла бути» [5, с. 21]. Війна, сконструйована за допомогою ЗМІ, набуває рис нереальності, неподії, яка відокремлена від реальних військових операцій. У війні в Перській затоці заздалегідь було визначено, хто стане переможцем, а хто зазнає поразки, і після завершення війни суспільство відчувало себе обдуреним.

З. Бауман у дослідженні, присвяченому Голокосту, розкриває проблему маніпулювання держави збройними силами з ідеологіч-

Таблиця 1

Порівняльний аналіз модерністської і постмодерністської моделі армії

Підстави для порівняння	Ранній модерн (1900–1945)	Пізній модерн (1945–1990)	Постмодерн (з 1990-х)
Сприймається як загроза (Perceived threat)	Вторгнення ворога	Ядерна війна	Субнаціональне/ етнічне насильство і тероризм
Структура армії (Force structure)	Масова армія	Велика професійна армія	Мала професійна армія
Основна місія (Major mission definition)	Захист Вітчизни	Підтримка альянсу	Миротворчість, гуманітарна місія
Домінуючий тип військового професіонала (Dominant military professional)	Бойовий лідер	Військовий менеджер або технік	Солдат-фахівець: державний діяч, вчений (Soldier-statesman; soldierscholar)
Суспільне ставлення до військових (Public attitude towards Military)	Підтримує	Амбівалентне	Індиферентне
Зв'язки зі ЗМІ (Media relations)	Інкорпоровані (Incorporated)	Маніпулятивні (Manipulated)	Турботливі (Courtied)
Цивільні службовці в армії (Civilian employees)	Незначний компонент	Середній компонент	Основний компонент
Участь жінок (Women's role)	Окремий жіночий корпус або виключені з армії	Часткова інтеграція	Повна інтеграція
Ставлення до гомосексуалістів (Homosexuals)	Карають (Punished)	Звільняють (Discharged)	Приймають (Accepted)

ною метою за допомогою високоефективної бюрократії як продукту сучасності. Держава може здійснювати масове насильство над населенням цілком раціонально і планово, винищуючи «непотрібних» за допомогою військової бюрократії. Дослідник пише: «Громадська служба привнесла в інші ієрархічні інстанції впевнене планування і бюрократичну ґрунтовність. З армії машина руйнування отримала свою військову точність, дисципліну і безсердечність» [4, с. 30]. Масове винищення людей в сучасних війнах полегшується завдяки модернізації вбивства, яке стає опосередкованим технікою, що розділяє вбивць і жертв.

Висновки. У статті проведено класифікаційний аналіз військових досліджень в соціології, які були розділені на три такі групи: класичні, модерністські та постмодерністські. Найбільш відомі класичні концепції, в яких були представлені військові проблеми, були запропоновані Г. Спенсером (класифікація військового й індустріального суспільства), М. Вебером (теорія взаємин між армією і державою) і Е. Дюркгеймом (концепція альтруїстичних самогубств військовослужбовців). Модерністським (сучасним) в історії соціології називають американський період у розвитку цієї науки. Це час творчості С. Стауффера, М. Яновітца, С. Хантінгтона, Ч.Р. Мілса, Ч. Тіллі, Е. Гідденса, які аналізували як проблеми макрорівня аналітики (відносини між державою і армією), так і мікропроблеми формування специфічного військового духу у солдатів. До постмодерністського періоду в розвитку військової соціології можна віднести творчість Ч. Москоса,

який виявив особливості функціонування армії в ситуації постмодернізму, Ж. Бодріяра, який особливу увагу приділив проблемі конструювання образу війни в свідомості людей, що здійснюється засобами масової інформації, З. Баумана, який розкриває проблему маніпулювання державою збройними силами з ідеологічною метою за допомогою високоефективної бюрократії як продукту сучасності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артеменко А., Батаева Е. Концепт милитарной идентичности в современной социологии. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 2018. Вип. 40. С. 29–35.
2. Артеменко А., Батаева Е. Концептуализация транзита милитарной идентичности в современной социологии. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право», 2018. № 3 (39). С. 19–26.
3. Батаева Е., Артеменко А. Методические аспекты измерения милитарной идентичности. *Український соціологічний журнал*, 2018. Вип. 19. С. 14–22.
4. Бауман З. Актуальность Холокоста. Москва : Издательство «Европа», 2010. 316 с.
5. Бодрийяр Ж. Дух терроризма. Войны в заливе не было / пер. с фр. А. Качалова. Москва : РИПОЛ-классик, 2016. 224 с.
6. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. Москва, 1994. 399 с.
7. История социологии в Западной Европе и США : учебник для вузов / под общ. ред. Г.В. Осипова. Москва : Норма (Издательская группа Норма–Инфра-М), 2001. 576 с.

8. Кононов И. Понятие цивилизации в научных, идеологических и повседневных дискурсивных практиках военного времени в Украине. *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2018. Вип. 40. С. 14–28.
9. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк. Київ : ФОП Клименко, 2016. 80 с. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7746?show=full>.
10. Миллс Ч.Р. Властвующая элита / пер. с англ. Е.И. Розенталь, Л.Г. Рошаль, В.Л. Кона. Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1959. 542 с.
11. Рущенко І.П. Конфлікти в зоні АТО: зміст і методика виміру. *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Вип. 37. Харків, 2016. С. 108–114.
12. Узбстер Ф. Теории информационного общества / пер. с англ. Москва : Аспект Пресс, 2004. 400 с.
13. Хобта С. Лінія розмежування на Донбасі: кордон між «своїми» чи з «чужими»? *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. Вип. 39. С. 154–159.
14. Heinecken L. The Military, War and Society: the Need for Critical Sociological Engagement. *Scientia Militaria: South African Journal of Military Studies* 2015. Vol. 43, No. 1. Pp. 1–16.
15. Huntington S. P. The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-military Relations. USA : Harvard University Press, 1957.
16. Janowitz M. The professional soldier: A social and political portrait. New York : Free Press, 1960.
17. Malešević, S. 'How Pacifist Were the Founding Fathers? War and Violence in Classical Sociology. *European Journal of Social Theory*, 2010. Vol. 13/2, 193–212.
18. Moskos C. Institutional/occupational trends in armed forces: An update. *Armed Forces and Society*, 1986. № 12/3. Pp. 377–382.
19. Moskos C. Towards a Postmodern Military: the United States as a Paradigm. In *The Postmodern Military: Armed Forces after the Cold War*. In Moskos, C., Williams, J.A. and Segal, D.R. New York : Oxford University Press, 2000. 14–31.
20. Ryan J. What were they thinking? Samuel A. Stouffer and the American soldier : Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in History, 2009.
21. Stouffer S., Suchman E., DeVinney L., Star S., Williams R. Studies in Social Psychology in World War II: The American Soldier. Vol. 1. Adjustment During Army Life. Princeton : Princeton University Press, 1949.
22. Stouffer S., Suchman E., DeVinney L., Star S., Williams R. Studies in Social Psychology in World War II: The American Soldier. Vol. 2. Combat and Its Aftermath. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1949.
23. Weber M. Weber: Political writings. Cambridge : Cambridge University Press, 1994.
24. West B., Matthewman S. Towards a strong program in the sociology of war, the military and civil society. *Journal of sociology*, 2016. vol. 52, No. 3, 482–499.